

EL CIRC ROMÀ A PARTIR D'A. CHABRET I S. BRU

Manuel Civera i Gómez

INTRODUCCIÓ

El Circ és amb el Fòrum Senatorial, el Fòrum Municipal, el Teatre, l'Amfiteatre i les Termes (o edifici ric i complex que es va descobrir al Carraló) són un dels grans edificis romans construïts al Saguntum d'època imperial. El Circ ha estat l'edifici més maltractat de tots, fins a l'extrem que actualment només podem veure una part mínima, el que diem la Porta Meridional amb el lloc del Tribunal Iudicum. No obstant això, els historiadors saguntins documentaren les restes que conegueren i avui podem reproduir-lo amb molta fidelitat.

Els historiadors saguntins que veren i pogueren estudiar el Circ Romà de Sagunt són: Enric Palos (segles XVIII-XIX), Antoni Chabret (segle XIX) i Santiago Bru (segle XX). Caldria afegir també Josep Manuel Miñana (segle XVII-XVIII) perquè, encara que no nasqué a Sagunt, fou professor al convent de la Trinitat, va tindre a la vista el Circ durant quatre anys de la seua vida i va ser el primer a estudiar el Circ. Tots quatre conegueren les restes estructurals pràcticament com ens han arribat al segle XX i han deixat escrites les seues observacions i càlculs, de manera que les seues aportacions formen un corrent de coneixement que s'inicià amb Miñana i anà creixent fins arribar a aconseguir la descripció més completa en l'actualitat. En el present article tractaré els autors Antoni Chabret i Santiago Bru, els quals foren els autors que més aportacions feren al coneixement del Circ, el primer perquè va excavar i el segon perquè féu càlculs, fotos i dibuixos. Acabe l'article fent unes aportacions personals com a historiador saguntí intentant omplir els vuits i les mancances que hi he trobat.

Els quatre historiadors esmentats han reparat en les vuit restes emergents o ítems següents: murs (exterior i interior), grades, porta triumphalis, porta meridional, espina, desguassos, *oppidum* amb les *carceres*, i mides de l'edifici. Estructuraré el text emprant aquests mateixos subtítols perquè el lector al temps que conega el text dels autors fixe el que digueren i el que aportaren respecte dels predecessors.

ANTONI CHABRET I FRAGA

Va nèixer a Sagunt el dia 28-5-1846. Va estudiar al Seminari Conciliar de València, seguidament féu medicina en el cap i casal i es va llicenciar en Medicina i Cirurgia en 1872. Va ser un autèntic renaixentista: científic, historiador, divulgador, poeta, músic... En 1888 va publicar en dos volums l'obra que més ha contribuït a crear la consciència dels saguntins respecte del seu patrimoni: *Sagunto, su historia y sus monumentos*. Cal esmentar també: L'obra religiosa, el Nomenclator i Les vies romanes en la Plana. En el volum II, inclou un apartat dedicat a "El Circo", que tinc com a base.¹ Va faltar a Sagunt el dia 4-9-1907. Sobre el Circ digué:

Murs

"La pared exterior C contigua al río, està totalmente arruinada, y sus grandes moles conservan todavía la forma de su construcción por la cohesión de su durísima argamasa. Más separado el cauce del Palància que hoy, de este monumento, las grandes avenidas lo aproximaron y lograron socavar el muro del Norte, derrumbándolo en toda su extensión. Consérvase todo, aunque medio enterrado, el muro del Madiodía B, lamiento sus cimientos la acequia de la villa, que le sigue en toda su extensión. Algunos edificios se han levantado á expensas de esta pared, pero todavía permite estudiar sus dimensiones y los materiales de su composición. La base es de sillería de caliza azul del país, de mediano aparejo, unida en grandes lechos de mortero, cuya elevación es de 1,50 m: lo restante del muro es de tapiería formada con restos del desbasto de las canteras nadando en la argamasa, hasta la altura de 2,27 m. Circuye todo el muro exterior del Circo una hilada de sillares, y sobre ellos todavía se levanta el coronamiento, que también es de tapiería de 1,40 m de altura. De modo que todo el muro tiene 5,17 m de altura y 0,83 m de espesor; pero en su terminación ó coronamiento, sólo

¹ Millón, Joan Antoni (2005): "Antoni Chabret i Fraga: documents per a la seua biografia", *El Cronista Chabret: arrels i projecció cap al futur*, llibret commemoratiu dels 20é aniversari de l'ensenyament en valencià. CP Cronista Chabret.

tiene 0,63 m, y al apoyarse sobre la hilada de piedra que hemos dicho corre á 3,77 m, deja un espacio de 0,20 m hacia el interior del edificio, que servía á nuestro entender, para apoyar la gradería. En este muro vense claros los agujeros que dejaron los palos de las hormas para fabricar los tapiales.”

Chabret descriu molt bé el mur de tanca del Circ a partir del nivell de les arenes, no de la cimentació que veié Bru i Vidal. Primer tram d'opus vitatum d'1,5 m d'alçada, el segon de maçoneria de 2,27 m d'alçada i 0,83 d'amplària i el tercer tram també de maçoneria d'1,4 m d'alçada i 0,63 m d'amplària. En aquesta disminució de l'amplària del mur descansaven les grades.

Grades

“El Dr. Palos creyó ver en ellos (espacios cerrados de la parte norte) las cavernas ó vivero donde encerraban las fieras; del mismo modo que en el teatro saguntino... Hicimos aquí una excavación para averiguar la profundidad y altura del muro interior del edificio, y la repetimos en diferentes puntos de la misma línea, dándonos siempre idéntico resultado. Así nos convencimos de que el muro interior, enterrado por completo, era de tapiería, con una base de piedra azulada de mediano aparejo, corriendo por todo el Circo a una distancia de 3,60 m del exterior. Entre ambos, existen unos muros transversales para ligarlos y dar más solidez á la obra, y sobre ellos debió apoyarse la gradería de madera, puesto que no se ven rastros de bóvedas ni escalinatas que nos hagan sospechar, que fuera de estructura permanente la gradaría.”

Aprofita Chabret el despropòsit de Palos, atès que aquest text sembla confondre el Circ amb l'Amfiteatre. Les estructures que Palos considerà els corrals de les feres va ser estudiada per Chabret i conclou que el mur exterior i l'interior (pit de les arenes) distaven 3,60 m, corroborada per successives excavacions, i que aquests murs estaven nugats per murs transversals que servien també per sostindre la graderia de fusta. L'estructura de maçoneria ha quedat a la vista en les tres excavacions últimes de les finques que formen cantó amb el carrer dels Horts i els transversals General Canino, Pare Pellisser i Bisbe Miedes.

Porta Triumphalis

“Se mantinene en pie el extremo de este Circo que forma el hemiciclo, en cuyo centro ó foco de la elipse A, se ve una interrupción cegada en tiempos modernos con cal y canto. Aquí corresponde, en todos los edificios de esta clase, la porta triumphalis, por donde desfilaban los vencedores después de los juegos: para estudiar convenientemente esta entrada, hicimos excavar

el terreno que la cubre dentro y fuera del edificio, y el resultado de nuestras investigaciones fué completo. A la profundidad de 1,30 m aparece el pavimento de esta puerta, soleado de grandes baldosas de piedra caliza azulada que se extienden hacia las segundas metas. El ancho de la puerta es de 2,84 m, según los agujeros que conservan las piedras de entrambos lados, donde giraban las maderas en sus goznes. Las baldosas conservan bien claras las huellas de los carriles, con una separación de 1,70 m entre ellas; y en el lindar de la puerta hacia el exterior del edificio están aun más patentes los surcos con gran desgaste de la piedra hacia fuera.”

Chabret és l'únic que excavà a la porta Triumphalis i n'aportà les mides, 2,84 m d'ampla, amidà la separació de les carrilades que feren els carros que competien, 1,70 m, i va descriure les lloses del sòl.

Porta Meridional i Tribunal Iudicum

“En el muro que està hacia la ciudad, á pocos metros del hemiciclo del Circo, existe una puerta cuadrada, formada de sillares de grande aparejo, unidos sin argamasa, cuya construcción no presenta una forma regular, puesto que se prolonga hacia la parte oriental, sin poder apreciar hoy su extensión primitiva por estar visiblemente arruinada y sólo cerrado el espacio que falta con obra moderna. En su parte superior se eleva todavía una ancha basa de estatua, é indicios evidentes de otra que coronarían esta entrada. Cuál sea el destino de esta construcción, lo ignoramos: á Hübner le parecieron restos de un sepulcro. Nosotros no estamos conformes con el dictamen de tan eminente arqueólogo, y creemos que esta construcción, no sólo por el sitio donde se levantó (frente á las segundas metas) como por el ingreso á la arena del Circo, era la tribuna (pulvinar) del magistrado que daba los juegos circenses (editor spectaculorum).”

Cal subratllar que Chabret descriu l'obra feta de carreus grans unitats sense argamasa, s'adona que es troba incompleta i que havia de ser tancada per la part nord. El text implícita que la porta i el parament partanyia a una construcció anterior i que fou reutilitzada com a Porta Meridional. Certament, la part nord de la construcció original no es conservava, en el seu temps, ni es conserva. Confesà que no sabia quina funció tingué originàriament, tot i que no comparteix la tesi de Hübner que la considerarà restes d'un sepulcre. Tot i això, va entendre que integrades en les estructures del Circ era la tribuna *pulvinar*; si bé els arqueòlegs prefereixen referir-se al lloc on es posava el *Tribunal Iudicum*. Repara en la basa o bases de sobre i no veié, perquè en el seu temps l'obra moderna ho impedia, elements estructurals que l'haveren orientat.

Carceres

“El extremo cuadrado de este Circo (oppidum), hacia el Oeste, donde estaban las caballerizas (carceres) para caballos y carros, ha desaparecido por completo: es posible que se averiguara su emplazamiento si se excavara el terreno que ocupa el huerto del Sr. Ordoñez, junto al extremo de las paredes del Circo.”

No les veié i no emetí cap proposta d'interpretació. L'esment de l'estrem de les parets del Circ, han de ser les parets que se situaven a meitat de la zona que ocupà el CP Cronista Chabret, les quals reproduí Laborde i on Bru i Vidal situà l'*oppidum* amb les *carceres*.

Espina

“Buscamos (en l'excavació que hi realizà) el centro del ancho del Circo 32,50 m, y en un andén del huerto que cruza su diámetro transversal, hicimos una cortadura. Exactamente en el mismo centro apareció el muro de la spina, enterrado á 1,20 m del suelo actual; su altura es de 1,25 m y su ancho 0,50 m, formando un estilobato de durísima argamasa y piedras irregulares. Una capa de arena de 0,40 m de espesor cubría su base, lo mismo que en los demás puntos explorados, y en el fondo gravas y cantos rodados cubren el suelo exactamente igual que en el lecho del vecino río.”

Chabret féu l'excavació a l'alçada de la Porta Meridional. Ara bé, no excavà suficient superfície per apreciar l'*euripus* de l'espina. L'espina ha aparegut diverses vegades en les excavacions realitzades, recentment en el carrer Circ Romà on han assenyalat al sòl l'amplada de l'*euripu* i la trajectòria del mur extern del nord. Chabret no veié les *metae* que limitaven els extrems de l'Espina.

Desguàs

“Al reseñar el Dr. Palos los juegos circenses, admite la posibilidad de que en el Circo saguntino se hacían simulacros navales (naumaquia), puesto que se observaban vestigios de los conductos por los cuales conducían el agua para llenarle. Nosotros creemos que estas sospechas son fundadas: la situación del Circo á lo largo del Palancia (cuyo río sangraban los romanos para otros usos de la vida), y la existencia de canales en su interior, lo confirman plenamente. El año 1887 salió á luz en el huerto de D. Vicente

Rubio,² un trozo de canal de hormigón hidráulico que recorre buena porción del edificio, en sentido longitudinal de Occidente á Oriente. / Otra excavación mandamos practicar en el lado septentrional del hemiciclo, que corroboró aquella conjetura. Sobresale del muro exterior, hacia su extremo oriental, un conducto de cantería cuyo destino ignorábamos, y descubriendo todo su trayecto, vimos que desde el pavimento ó arena del Circo recorre todo el espacio comprendido por la gradería hasta desembocar en el río. Hoy està enterrado á 1,80 m de profundidad, y todo él està formado de mampostería, teniendo 0,48 m de ancho por 0,65 m de altura. La situación de este albañal en el punto más declive del Circo, su desembocadura en el valle junto al río, y más que todo, la uniformidad del fondo del terreno que envuelve el área del edificio, compuesto todo él de arena, guijo y cantos rodados, nos hace creer que por aquí se verificaba el desagüe á la terminación de los juegos de la naumaquia.”

Chabret, el qual sabia de les limitacions de Palos, dóna per bo que al Circ de Saguntum es feien naumàquies. No pensà que una superfície com la que ocupava el circ havia de tindre un desguàs o que les aigüeres podrien servir per desguassar els abeuradors dels cavalls i les aigües brutes de la neteja de les quadres.

Mides

“Su forma es la de un círculo elíptico, cuyo eje mayor mide 260 metros, y su ancho 65, sin contar el espacio comprendido por la gradería de uno y otro lado.”

La forma de cap circ romà és elíptica, tenen una forma oblonga i arredonida pel costat de la porta Triumphalis. Chabret mesurà el circ i, influenciat per les mides de Palos, les ajusta a 260 m de llarg per 65 d'ample. La reproducció del plànol revela que Chabret no tingué en compte la distància entre les *metae* i tampoc de les *carceres* a la primera *metae* de l'*espina*. En conseqüència no pogué mesurar bé la longitud, ni fer càlculs aproximats.

² El nom complet de Vicente Rubio era Vicente Rubio Armengol com podem comprovar en les actes de 1878 de la Séquia Major quan era Primer Teniente de Alcalde de Sagunt. Aquesta precisió és convenient perquè sabem que a l'hort dels Armengol es recuperà una inscripció funerària escrita en ibèr.

SANTIAGO BRU I VIDAL

Va nèixer a Sagunt el 21-7-1921. Va estudiar Magisteri a l'Escola Normal de Castelló al mateix temps que treballava i després estudià Filosofia i Lletres, especialitat d'Història, a la Universitat de València. Fou professor d'institut i director de Monuments i Museus de València. En 1946 entrà per oposició com a professor de l'Institut Valencià de Sordomuts de la Diputació de València. En 1957 fou Tècnic Superior del Servei d'Investigacions Prehistòrica de la Diputació. De 1966 a 1975 fou professor i director de l'Institut Lluís Vives de Godella i de l'Escola de Maestria Industrial. En 1975 ocupa per oposició la plaça d'Inspector en Cap d'Arxius, Biblioteques, Museus i Monuments municipals de València. Era poeta i fou guardonat amb el Premi d'Or de les Lletres Valencianes. Va ser cronista de Sagunt i de València. Va escriure molts treballs entre les que destaquen *Les terres valencianes en època romana* i concretament sobre el Circ: *Breve noticia del circo romano de Sagunto*³ i *Datos para el estudio del Circo Romano de Sagunto* (1963) que seguirem en aquest treball.⁴ Va faltar l'11-11-2000. Sobre el Circ escrigué:

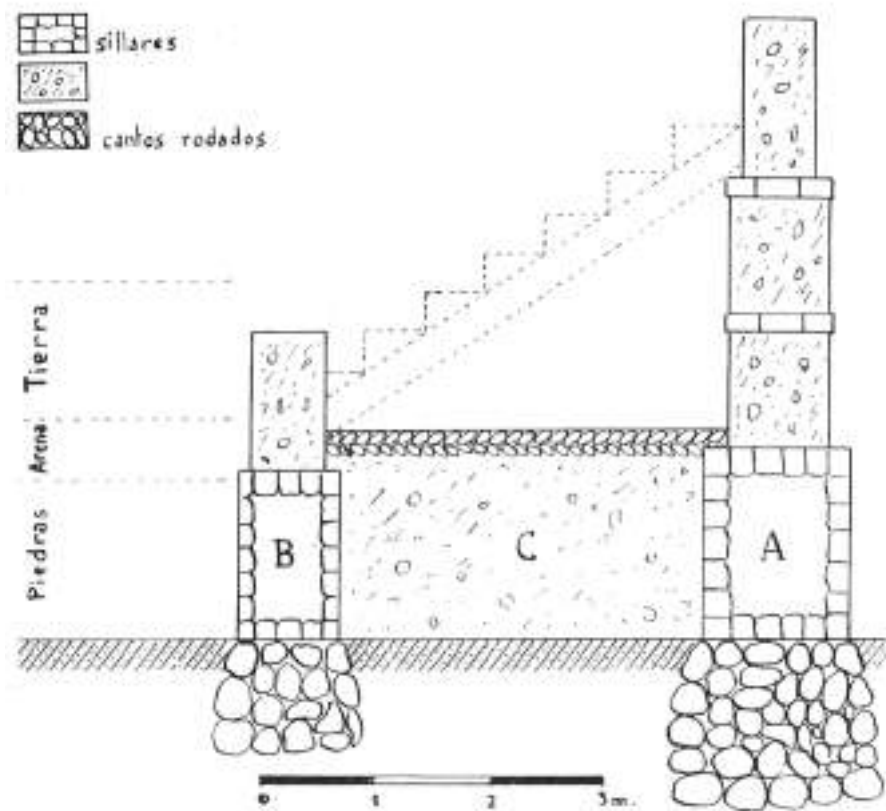
Murs

“La constitución y medidas de estos muros externos es la siguiente: sobre una cimentación que varía entre 1,50 y 2 m, formada por piedras gruesas e irregulares obtenidas del vecino río y mezcladas con lechada de mortero, hay una base de opus caementicium revestida con sillares regulares de mediano aparejo –piedra azul del país –de 1,45 m de alta por 1,30 de ancha. Sobre el todo hay una capa superior de sillarejos de 0,25 m de altura, encima de los cuales continúa un muro compuesto de hormigón formado por piedras y casquijo obtenido del desbaste de canteras o piedras del río, cuyas medidas son 1 m de altura por 0,90 de grueso; sobre este muro una hilada de piedras blancas, llanas y pequeñas, de 0,17 m de altura, sirve para separarlo de otro muro de iguales características y medidas que hay encima, rematado por la correspondiente hilada de piedras de 0,17 m. La parte superior de todo este lienzo continúa estrechándose y la constituye un muro de 1,40 m de alto por 0,65 de grueso, también de hormigón como las partes inferiores. La altura total, por tanto, de este conjunto mural era de 5,44 m cuando todavía conservaba su integridad en algunas partes que aún pudimos ver completas, disminuyendo el grueso del mismo a medida que gana en altura. / El muro

³ Bru i Vidal, Santiago (1962): “Breve noticia del circo romano de Sagunto”, *VII Congreso Arqueológico Nacional, Barcelona 1961*.

⁴ Bru i Vidal, Santiago (1963): “Datos para el estudio del Circo Romano de Sagunto”, *Archivo de Prehistoria Levantina X*, SIP de la Dip. de València.

interno es más bajo que el anteriormente descrito y es paralelo a él, con una separación entre ambos de 3,40 m en la parte todavía existente, a la altura del suelo del circo. Como el externo, está formado también por una base de sillares de piedra azul –en otras zonas, a lo largo de su extensión, las piedras suelen ser de rodeno –de 1,50 m de altura por 0,90 m de ancho, el cual descansa, como el anterior, sobre una cimentación de piedras irregulares con lechada de mortero. Sobre la base antedicha va un murete de hormigón de 1,20 m de alto y 0,65 m de ancho que, seguramente formaría el podium usual en este tipo de construcciones.”

Secció dels murs exterior (A), interior (B) i transversal (C), amb la reconstrucció hipotètica de la graderia. Segons Buri i Vidal.

És la descripció més detallada del mur de tanca i del mur pitral de l'arena, descrits per explicar les grades i, de fet, les dibuixa. En nota al peu de pàgina afirma que l'avinguda dels Sants de la Pedra seguia la trajectòria de la via Augusta. Avui aquesta afirmació és gratuïta, perquè sabem que la via Augusta fou ocupada pel ferrocarril. Més encara, s'ha descobert un tram de la via Heràclea a escasos cinquanta metres a l'oest de la via Augusta, fet que demostra el desplaçament de l'antiga via Heràclea a la posterior via Augusta.

Grades

“Entre ambos muros citados que circunvalaban el circo en toda su extensión, corriendo paralelos y formando su estructura principal, van unos muros transversales de 0,50 m de anchura, formando con aquéllos unos espacios cerrados, casi cuadrados (3,30 por 3,40), que sirven de unión y refuerzo a los muros principales de la construcción... y están formados por piedras medianas, de rodado en su mayor parte, desbastadas, sin guardar regularidad en el trabajo ni en la colocación y unidas unas a tras por medio de cemento. Probablemente iría sobre estos muros transversales la gradería, que debió ser de madera, como ocurre en otros muchos edificios similares de diversas partes de la romanidad (...) no hay el menor rastro de praecintio o pasillo –abovedado o no– bajo éstas, como suele haber en muchos de estos edificios.”

Bru dibuixa sis grades iguals, al meu entendre massa estretes, sobretot la primera petjada i l'última, com a mínim, perquè en bona lògica haurien de ser el doble d'amples per fer de corredors. Tampoc fa cap proposta sobre l'accés des de l'entrada a les grades, ni l'accés per les grades.

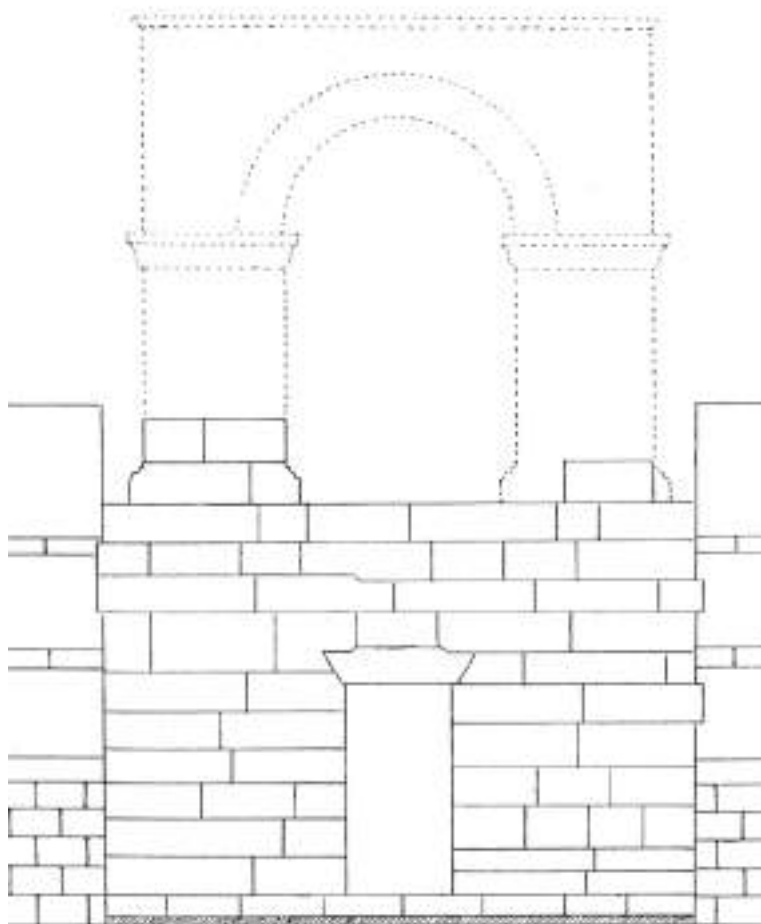
Porta Triumphalis

“Situada en el centro del muro semicircular de la parte oriental solamente queda el hueco que en otro tiempo ocupó, cerrado por una pared moderna de piedra. Chabret realizó en este lugar una excavación a sus expensas... El hueco de la puerta tiene 2,84 m de ancho, según testimonio de las quiciateras situadas a ambos lados de ella. Las losas conservan bien claras las huellas de los carriles, con una separación de 1,70 m...”

És a dir, reproduïx les informacions de Chabret. La porta feia 2,84 m d'amples i les carrilades es trobaven a 1,70 m. De la porta del circ s'han recuperat algunes grans dovelles, així com dues pedres prismàtiques amb estries per una de les cares que podrien pertànyer als muntants de la porta.

Porta Meridional i Tribunal Iudicum

“Este conjunto monumental adopta una forma prismática rectangular, con una altura total de 4,10 m, una anchura frontal de 6,21 m, y una profundidad de 2,07 m. En el centro del plano frontal se abre el vano de la puerta propiamente dicha altura y anchura son 2,20 m y 1,20 respectivamente. / El monumento está formado por piedras azules de gran tamaño trabajadas a escuadra, y perfectamente asentadas, sin argamasa. Presentan estos grandes sillares la particularidad de no guardar regularidad alguna las hiladas de la derecha respecto a las de la izquierda lo que possiblement se debiera a dos

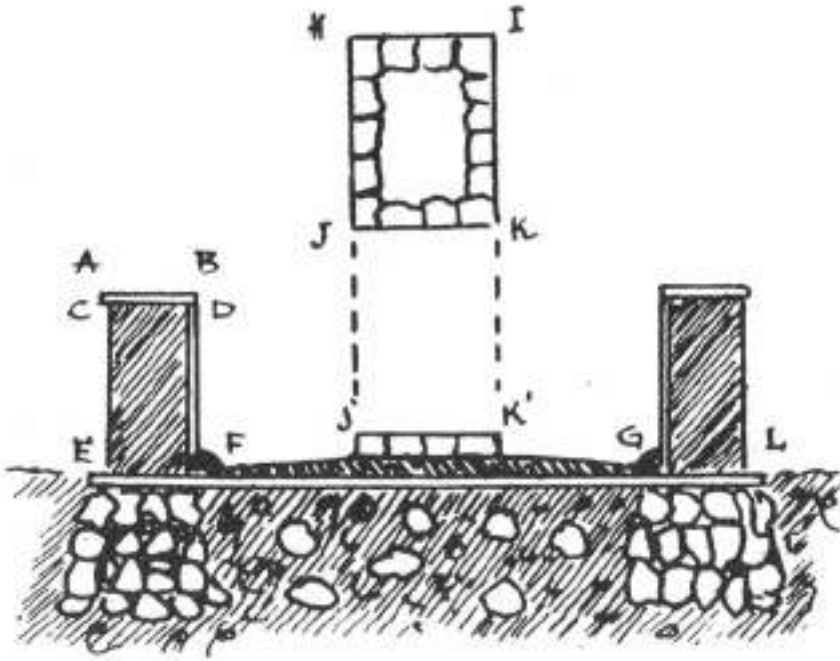
Porta meridional segons Bru i Vidal

épocas distintas de construcción. Bien por interrupción o por alguna otra causa. (...) La parte inferior de todo este conjunto está solad por grandes sillares planos de piedra blanca de anchura variable y 0,25 m de altura. / En la parte posterior de la puerta, recayente al interior del circo, uno de los sillares sobresale del plano vertical de la construcción adoptando una forma un tanto abovedada por abajo, cuya exacta finalidad se desconoce. La piedra que forma el arquitrabe de la puerta no adopta la misma disposición aquí que en la cara anterior... / Sobre el plano superior de la construcción existen dos basas de piedra formadas por sillares moldurados —una más completa que la otra—, cuya finalidad se atribuyó hasta hoy a posibles estatuas sobre el monumento. Después del detenido examen realizado en esta construcción, y vista la disposición de las piedras que constituyen estos arranques, creo más bien que se trata de dos pilares —de 1,80 de base y 1,55 m de cuerpo que, colocados sobre la puerta, contribuirían a su monumentalidad, bien mediante remate en arco o con arquitrabe y remate triangular, etc. / No ha faltado quien ha querido ver este monumento los restos de un sepulcro, cosa no muy descabellada si miramos con detenimiento su estructura tan diferente en todo al resto de la construcción circense, aunque hasta hoy no disponemos de suficientes elementos de juicio para poder compartir dicha teoría.”

Bru descriu la Porta Meridional, adverteix que és una obra diferent a la del mur perimetral i que obeeix a una construcció anterior, no repara en la situació de la porta respecte del context immediat. No relaciona la integració del conjunt de la porta amb el *Tribunal Iudicum*. Es fa ressò de la proposta de Hübner que la considerà originàriament un sepulcre.

Espina

“Como en todos los edificios de este género, la spina del circo de Saguntum está situada en medio de la arena, a la que divide en dos porciones alargadas no completamente iguales, puesto que corre en posición un poco oblicua respecto al eje central del circo. En la parte occidental, a la altura del alba linea que es donde existe el máximo de oblicuidad, las distancias de los muros de la spina al podium correspondiente, son de 28 m y 31 m respectivamente. / La spina está constituida por dos muros paralelos de hormigón y piedras, con una separación entre ambos de 3,40 m, y cerrada en sus extremos por otros dos muros transversales de 4,50 m de longitud máxima, de modo que el conjunto forma como un canal alargado de 190 m de longitud. Los muros que constituyen la spina tienen 1,25 m de altura sobre el nivel de la arena del circo y un grueso de 0,55 m; sobre estos muretes iban unas piedras blancas, llanas y trabajadas a cincel, de 0,65 m de ancho, según se desprende de los restos hallados en las excavaciones

Secció de la espina i planta de una basa segons Bru i Vidal

Secció del circ segons Bru i Vidal

realizadas en 1948. El suelo interno de la spina no es llano sino que forma una concavidad. Tanto este suelo como los costados internos de los muros que forman la spina están recubiertos por el cemento característico de las cisternas romanas, que tanto abundan en Sagunto, sobre todo en la antigua acrópolis. De la misma manera, el ángulo interno formado por los muros y el suelo de la spina presentan este cemento con la convexidad típica de las construcciones hidráulicas. (...) En el interior de la spina o, mejor euripus, han aparecido algunas basas cuadrangulares que posiblemente servirían de pedestales a los diversos objetos que adornaban esta parte del circo: obeliscos, estatuas, columnas, fuentes, altares, trofeos, edículos, etcétera, de los cuales algunos no eran más que una simple decoración y otros tenían un destino especial relativo a los juegos o carácter religioso —contadores con ovas o delfines que solían ser 7, uno para cada vuelta que daban los carros... La única de las basas indicadas que hemos visto completa era rectangular, formada por mortero y piedras pequeñas irregulares trabajadas solamente en su cara externa y sus medidas eran 1 m por 1,25 m...”

L'euripus estava lluit amb opus signinum amb la mitja canya en els angles interiors.

Carceres

“La única parte del circo sobre la que hay un completo desconocimiento es la de las carceres. (...) Los únicos restos que hemos podido ver en esta zona, al realizar obras del alcantarillado público en 1956, en las inmediaciones del Grupo Escolar emplazado sobre la parte occidental del circo, no nos permite sacar otra conclusión que la del posible emplazamiento de las carceres de este monumento, emplazamiento que coincide con el lugar que teníamos calculado para el mismo.”

Tots els historiadors tractats saben que les *carceres* se situen en l'extrem oposat a la Porta Triumphalis, però en el cas del Circ de Sagunt no identifiquen el lloc concret on eren. Bru, tot i que ell és el que més s'aproximà i tenia quasi tota la informació, tampoc, com expose a l'última part.

Desguàs

“En el muro exterior del circo, y en su parte septentrional, se veían hasta hace poco dos desagües que actualmente están enterrados bajo la pista nombrada más arriba (avinguda Sants de la Pedra). Uno hacia el N.E. y el otro unos 130 metros más hacia occidente. Ambos desagües atravesaban los muros externo e interno del circo por su parte inferior siguiendo una trayec-

toria perpendicular a los mismos hacia el río. (...) creo que la finalidad de estos conductos o cloacas era la lógica de servir de escape natural del agua que pudiera acumularse en el interior del circo, bien por los cuidados normales de limpieza, bien por lluvia o para la renovación constante del agua del euripus. Por otra parte, el suelo del circo, o sea, la arena propiamente dicha, no sugiere la posibilidad de realización de naumaquias en este circo debido a la excesiva permeabilidad del suelo”.

Bru rectifica les especulacions de la neumaquia amb lògica impecable i n'estic d'acord.

Mides

“Conocida de siempre la situación del hemiciclo oriental, con la porta triumphalis en su centro y descubierta en 1948 la meta secunda, había ya una referencia exacta con que trabajar: los 234 metros que van de la puerta oriental a la meta occidental. Eran conocidas también las proporciones de la spina y la anchura del circo, lo que todavía puede comprobarse. Solamente quedaba entonces por conocer la longitud máxima del edificio, hoy perdida, y no señalada con exactitud por ningún autor, por desconocer el extremo occidental del monumento. La comparación de éste con otros circos romanos y los planos a escala de los restos existentes me resolvieron la incógnita de su longitud total. Dando una profundidad de 6 metros al recinto de las carceres, por comparación con otros monumentos similares, creo que el circo de Sagunto medía 354 m de longitud máxima contando desde la porta triumphalis a la parte exterior de las carceres u oppidum. Su anchura máxima es de 73,40 metros, contando desde la parte externa del muro meridional a la también externa del septentrional.”

Bru rectifica les mides del Circ aportades per Miñana, Palos i Chabret, situa les *carceres* al C.P Cronista i considera que la llargària del Circ és de 354 m. Sense explicitar-ho, constata que els costats nord i sud eren paral·lels perquè diu que la seua amplària màxima és de 73,40 metres. Amb això, que al meu entendre s'ajusta a la realitat, rectifica la proposta anterior que feien l'amplària de 64 metres.

PROPOSTES PERSONALS

Murs

S'ha afirmat que el mur exterior o perimetral feia 5,44 m d'alçada. Analitzant les restes que encara queden i els dibuixos de Santiago Bru, he observat que la informació gràfica pot portar a confusió al respecte del nivell del sòl del carrer. Amb la finalitat d'aclarir-ho i de fer-me comprendre he dibuixat com entenc els accesos a les grades i per les grades.

Els historiadors van descriure i dibuixar els murs del Circ. Ara bé, hi ha un fet que, tot i que el detectaren, no ha estat suficientment ponderat. Em referisc fonamentalment al mur nord que en la seua major part coneguérem caigut, sens dubte per les fortes avingudes del riu com diu Chabret. Aquest és un fet singular perquè el Circ, i també l'Amfiteatre, foren construïts amb la finalitat de protegir de les fortes riuades del Palància el desenvolupament urbà de la ciutat en època imperial. I ho corrobora el fet que els murs caigueren per una forta riuada que inundà el Circ i no es tornaren a construir. Això explica que en les últimes excavacions realitzades per posar en valor la porta meridional i les arenes (projecte frustrat parcialment), s'identificà un gruix considerable de fang resultat del solatge de les aigües. Aquella catàstrofe, ben segur, fou la que determinà el seu abandonament. El Palància ha tingut al llarg de la història moltes riuades. Quan esdevingué, però, la riuada que destruí el Circ?

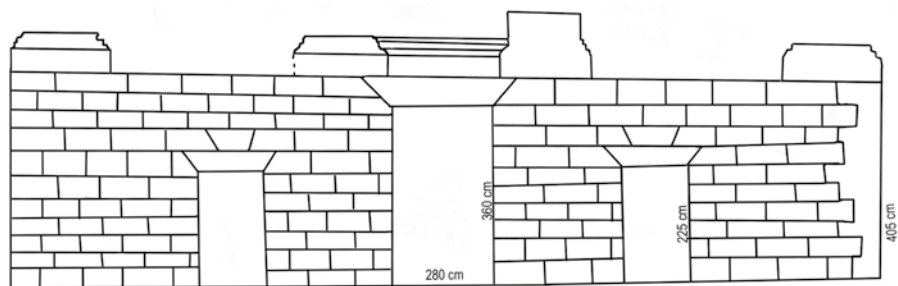
Facundo Roca trobà un fragment d'inscripció a la vora del Palància en la partida de Càrker, la qual pogué pertanyer, segons l'epigrafista Josep Corell, a una inscripció monumental d'una obra pública que restitueix a partir del nom de l'emperador *Vesp(asianus)* i del terme *cl(ade)* que significa "catàstrofe natural" que apareix també en una altra inscripció de València que rememora una inundació del Túria. La lectura hipotètica és: *IMP · CAES · VESPASIANVS · AVGVSTVS · PONTEM · CLADE · ADFLICTVM · REF* (*Imperator Caesar Vespasianus Augustus pontem clade adflictum refecit*), "L'emperador Cèsar Vespasià August reféu el pont destrosat per una catàstrofe". Corell considera que la catàstrofe o riuada va destruir el pont de les Jovades. Ara sabem que el pont de les Jovades era un aqüeducte; de manera que en la inscripció en volta de *pontem* hauríem de llegir *aquaeductum*. En qualsevol cas, ens permet deduir que en la segona meitat del segle I una gran riuada s'emportà els arcs de les Jovades i destruí la xarxa hidràulica que subministrava l'aigua a Saguntum i l'emperador Tito Flavio Vespasiano entre els anys 69 i 79 el va reconstruir. El fet que la inscripció de la reconstrucció de Vespasiano es trobava molt fragmentada i tirada al riu, ens fa saber que anys o segles després una altra gran avinguda s'emportà els

arcs refets amb la inscripció, potser aleshores es construïren els primers arcs d'Estivella per refer la xarxa hidràulica que abastava Saguntum. Potser aquesta gran avinguda esdevingué durant la decadència romana, la qual va inundar l'ampliació imperial de Saguntum i va omplir de fang el Circ i l'Amfiteatre i a partir d'aleshores la zona fou convertida de bell nou en zona d'horts. De fet, sobre les arenes del circ i entre el fang es trobaren murs.⁵

Porta Meridional i Tribunal Iudicum

Sebre la Porta Meridional els autors saguntins fan afirmacions diferents i cap dels quatre les nuga:

Tots ells, s'han adonat que l'obra de la Porta Meridional fou construïda amb materials molt més nobles que no la dels murs del Circ i que no empraren ciment per unir les pedres; però cap d'ells repara que aquesta era la tècnica de construcció pròpia dels ibers. De manera que cal relacionar el parament de la Porta Maridional i el pòdium del Temple de Diana, tots dos construïts amb carreus de gran mida i treballats; si bé les pedres del pòdium del Temple s'uneixen en vertical, inclinades i angles raó per la qual les del pòdium del temple cal datar-les en el segle IV-III aC i en el cas de la Porta traven en perfecta verticalitat, si bé encara amb filades i carreus desiguals que cal datar en els segles II-I aC.

Dibuix aproximatiu del Portòrium segons Civera

⁵ Civera, Manuel: "La història de l'aigua a Sagunt", *La Comunitat de Regants*. (Edició en preparació per al 2018).

Palos observà que la Porta Meridional del Circ està enfilada amb la porta Nova de la ciutat ibèrica (carrer Andriani) i amb el pont sobre el Palància, de manera que la construcció del circ va cegar l'eixida directa de la ciutat. Tenint en compte que en el proper Fòrum Municipal aparegué una pedra amb lletres monumentals que Josep Corell relacionà amb l'emperador Adrià (117-138), entenc que el Fòrum i el Circ foren construïts a principi del segle II durant el regnat d'aquest emperador i el Circ aprofità un edifici anterior a l'època imperial.

El dos historiadors Chabret i Bru (també Miñana i Palos), s'adonen que l'obra original de la Porta Meridional està incompleta, però cap dels dos reparà que el parament formava part d'una construcció que s'allargava cap a l'oest. Era una mena d'arc de triomf amb tres portes, dues laterals més menudes i una central més gran com evidencia la mènsula del dintell que es conserva en la part interior. He fet una possible recreació. En conseqüència la porta i el parament murari és una resta reaprofitada en el Circ com una porta de les tres que permetien accedir-hi pel costat sud, per on es trobava i es troba la ciutat. Què era, però?

Chabret arplega que Hübner entenia que el parament de la Porta Meridional podria ser les restes d'un sepulcre. No compartisc aquesta proposta perquè, si tenim en compte que s'enfila a una de les entrades de la ciutat ibèrica, que tenia forma de porta o arc de triomf, si tenim en compte que fins al segle XIX es conservà un edifici semblant que s'anomenà Porta dels Aliacrans enfilada amb el camí vell de Terol i que un tercer edifici simètric a la part oriental que donava entrada des de la via Heràclea (Casa Romana segons Chabret), caldria entendre que es tractava originàriament d'un portorium o duana d'entrada a la ciutat de Saiganda. Més encara si considerem que entre aquest triangle conformat pels *portorium* se situava la necròpolis ibèrica, com era habitual en les ciutats ibèriques (per exemple en Azaila) i ho corrobora el fet que bona part de les inscripcions funeràries ibèriques de Sagunt procedeixen de la zona, la recuperada al convent de la Trinitat, la de l'hort del Clero, la de l'hort dels Armengols, la recuperada al Caminrel en la casa de Miquel Servera, les cistes de la via del Pòrtic o les reutilitzades i recuperades ben prop com a la plaça Major, carrer Major i a l'Hospital.⁶ La zona entre els *portoriums* canvià de zona cementerial a zona urbana a meitat del segle I aC, la requalificació implicà el trasllat de la zona cementerial a la via Augusta desplaçada a l'est en el lloc que ocupà el ferrocarril.

La noblesa de l'obra de la Porta Meridional ha portat a proposar que siga el lloc del *Tribunal Iudicum* de les curses amb l'argument que era proper a la

⁶ Civera, M. (2013): "Inscripcions sepulcrales ibèriques de Sagunt i algunes més", Arse 47. Centre Arqueològic Saguntí.

metae oriental. Això no té molt de sentit, ja no sols perquè la *metae* oriental es troba bastant allunyada de lloc, sinó per la porta, per més noble que siga, servia per entrar al Circ i eixir-ne, la qual cosa vol dir que les escales per accedir a les grades es trobaven molt prop, al meu entendre se situaven allà mateix, al costat dret només creuar el buit de la porta perquè junt al tirant que nuguava els murs (exterior o perimetral i interior o pitral) queden restes del que seria l'escala. Un lloc de pas no és el lloc idoni per situar el *Tribunal Iudicum*.

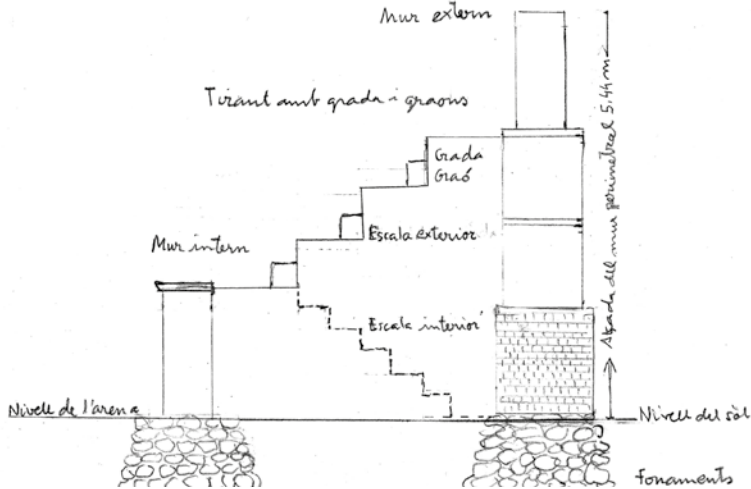
No obstant el punt anterior, el *Tribunal Iudicum* havia d'estar ben prop segons els canons. Al meu entendre el *Tribunal Iudicum* se situava a uns metres a l'est de la porta Meridional. A les excavacions realitzades per posar en valor el lloc de la porta va eixir un fragment del mur pitral que fa més de dos metres d'alçada. És a dir era més elevat que el mur pitral de 120 o 150 cm. Aquest mur més alt podria pertànyer a una tribuna elevada que dotara els ocupants amb una perspectiva de visió superior a la del públic, raó per la qual considere que podria ser el lloc del *Tribunal Iudicum*. Reforçaria la proposta el fet que l'espai inferior, el creat entre els murs (perimetral i pitral) i els tirants estava tancat i si accedia per una porta oberta en el tirant del costat oest com es pot comprovar en les restes.

Grades

Les grades eren de fusta i estaven muntades sobre els murs (perimetral i pitral) separats 3,40 m i units pels tirants. Santiago Bru en l'esquema de les grades dibuixà sis graons, proposta poc pràctica perquè no té en compte que els espectadors havien de circumval·lar. Si tenim en compte que els graons es construïren sobre una hipotenusa que feia uns quatre metres i que el seient havia de ser suficient ample com per passar per darrere o per davant de la persona asseguda, les grades havien de tindre tres grades només, si bé per damunt dels tirants hi hauria sis graons i, en conseqüència, l'alçada del seient podia ser de 60 cm i la mida de la petjada havia de ser d'1 m en la primera i quarta petjada petjada i de 75 cm en la segona i tercera petjada. Amb els graons intermedis de l'escala, l'alçada dels graons podria ser de 30 cm igual que es resol al Teatre Romà. L'accés en les grades es faria per sobre dels murs transversals.

L'accés des del sòl del carrer a les grades no està documentat, ni cap historiador ha fet propostes. A partir de la Porta Meridional crec que es pot explicar. A l'est de la Porta Meridional hi ha unes estructures que poden explicar l'accés des del sòl a la primera petjada de les grades. Sabem que el Circ tenia porta Principal a l'*oppidum*, porta Triumphalis al semicercle, i al costat sud que mira a la ciutat hagué de tindre dues portes

Reinterpretació a partir de S. Bru

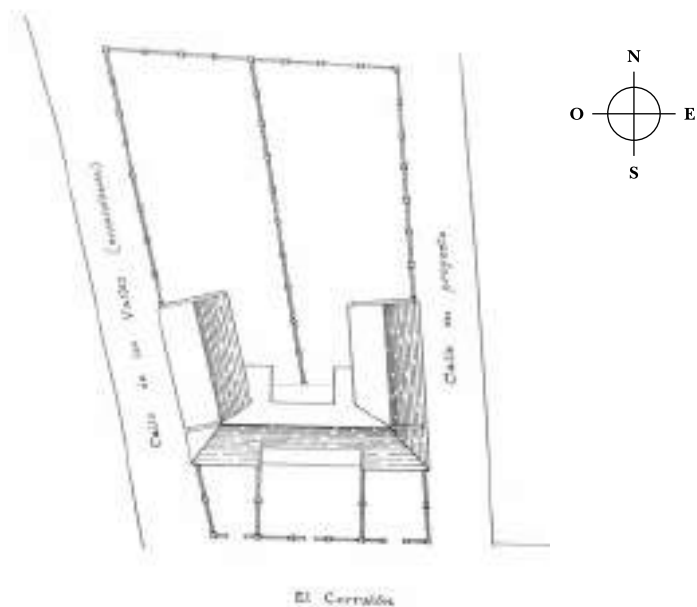
Dibuix de les escales i grades segons Civera

distribuïdes al llarg de l'edifici de les quals només coneguem la porta Meridional. En el gràfic que he realitzat es pot veure que al costat de les portes i adjunt al tirant més proper era factible fer sis graons d'accés al deambulatori primer.

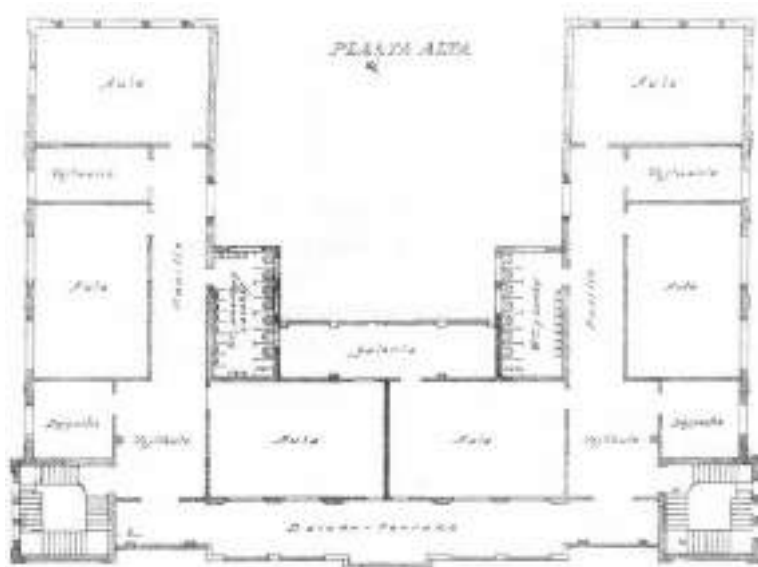
Si estic encertat en la solució de les grades, podem afirmar que la capacitat del Circ de Saguntum era d'unes tres mil persones, si fa no fa, les mateixes que podia acomodar el Teatre Romà.

L'oppidum amb les carceres

L'única part del Circ que no descriuen els historiadors és l'*oppidum* amb les *carceres*. En temps de Chabret existien restes importants de la construcció romana, almenys una de les torres, però el Cronista no s'imaginava que el Circ podia arribar a la torre de Rubio. Tampoc veié la *metae* primera. Més encara, Santiago Bru en la nota 36 del treball esmentat fa una descripció (no sé d'on la tragué) que descriu com solien ésser els *oppidum* dels circs amb les *carceres* que reproduesc perquè apreciem la semblança de l'edifici descrit i la imatge gràfica que ens ha arribat:

Plànol de la primera situació del C.P. Cronista Chabret

Plànol de la segona i definitiva situació del C.P. Cronista Chabret

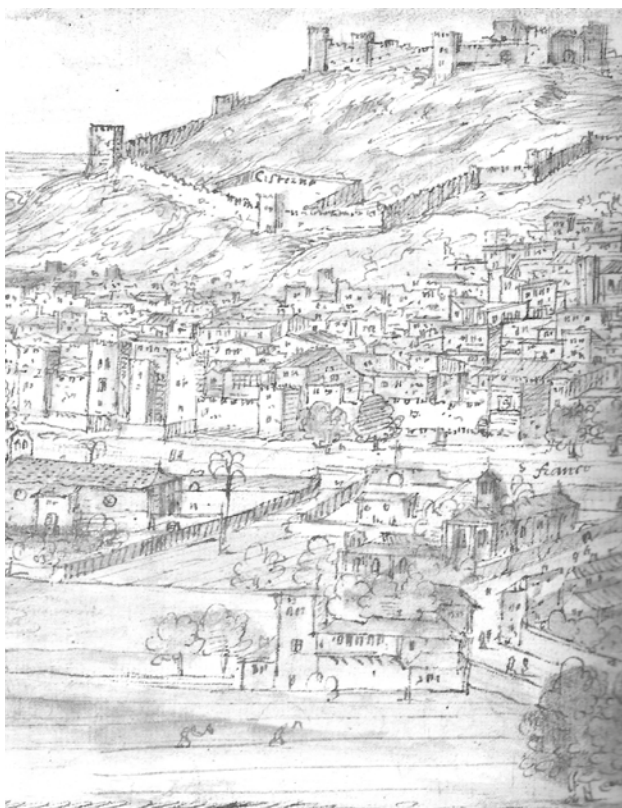
“Las carceres o cocheras, com es sabido, fueron 12 generalmente, 6 a cada lado de la gran puerta (Principal), sobre la que se encontraba el palco del editor spectaculorum, y solían estar flanqueadas por dos torres, denominándose oppidum el conjunto de esta construcción extrema del circo a causa de la analogía de aspecto con las murallas de una ciudad fortificada. En el plano hemos dado al emplazamiento de las hipotéticas carceres la oblicuidad característica de todos los circos y que responde a la necesidad de estar situadas todas las puertas de las carceres equidistantes del alba linea.”

Santiago Bru agafà com a font el gravat del Circ de Laborde, el qual situa l'extrem occidental a meitat de l'espai ocupat actualment pel CP Cronista. Santiago Bru no situava bé l'hort dels Armengol o de Rubio on sabia que estrobava la(s) torre(s). Tot i això sorprén que no caiguera en el compte que la torre de Rubio, que se situava a la galta est del carrer de Faura, era part del *oppidum* amb les *carceres* del Circ. El nostre amic i mestre Bru escrigué el següent en el llibre commemoratiu dels deu anys d'ensenyament en valencià del CP Cronista:

“La primera vegada que hom troba una al·lusió precisa sobre allò que podria ser el punt d'ubicació d'un futur grup escolar, la tenim en una nota municipal de 29 d'abril de 1929, en què, en sol·licitar el propietari saguntí Enric Rubio Gallur el pertinent permís per a construir un grupo de cases en l'hort de la seua propietat (el conegut per l'Hort de la Torre, perquè encara conservava restes d'una torre defensiva medieval extramurs del Morvedre foral), l'Ajuntament s'oposà a tal petició tot al·legant que a l'hort més pròxim al d'en Rubio –junt al llavador allí ubicat, prop de les antigues carceres del desaparegut Circ romà, el final occidental del qual pertanyia a l'hort del Sr. Rubio– hom pensava construir un dels grups escolars projectats.”

Si observem el segon plànol del col·legi dibuixat per Romaní, veurem que l'ala occidental del col·legi està oblíqua com el mateix carrer de Faura, fet que demostra que el col·legi es pensava situar a l'hort de Rubio. Poc després, durant la II República es replantejà la Glorieta, s'assolà el convent de Sant Francesc i es concretà que el col·legi correguera cap a l'est per conformar-ne el costat nord. La torre dels Armengol o de Rubio (restes de l'*oppidum* amb les *carceres* romanes) no es trobaven en el solar de l'actual CP Cronista, sinó en l'actual galta est del carrer Faura. Santiago Bru no caigué en la modificació esmentada i acurtà el Circ en uns cinquanta metres.

No tenim fins ara, restes materials, certament; però tenim una excel·lent informació gràfica. Al meu entendre l'*oppidum* amb les *carceres* del Circ de

Torre dels Armengol o de Rubio en el dibuix de Wijngaerde. Durant l'Imperi, carceres del circ.

Sagunt foren dibuixades per Wijngaerde en 1563 i, com podem comprobar pel dibuix, l'edifici tenia dues torres que estaven unides per un cos intermedi, molt semblant a l'edifici del CP Cronista vist des de la Glorieta. Certament, Wijngaerde, que reproduïx la ciutat des de tres punts, desfigura la perspectiva i confon el riu amb el fossat de defensa de la ciutat. Tot i això, atès que les *carceres* foren dibuixades des de la muntanyeta de Sant Cristòfol, es representen d'oest a est, de manera que veiem l'estructura general de l'edifici i la façana exterior, certament amb obra afegida que dificulta apreciar la porta Principal i les portes de les *carceres* per als carros. La part est se'ns oculta, però podem endevinar-la per l'estructura general de l'edifici: enmig estaria la porta Principal, a cada costat les sis portes per als carros i a sobre el palc de l'*editor spectaculorum*.

Sorprén també que Antoni Chabret i Santiago Bru no sospitaren que el llavador de Morvedre, que se situava en el lloc que ara ocupa el jardí sud de l'entrada principal del CP Cronista Chabret, poguera ser originàriament un nimfeu romà adossat al Circ i ben segur el que aportava aigua fresca i neta a l'abeurador dels cavalls participants en les curses.

Espina

La *metae* occidental es localitzà al pati d'entrada de la casa General Canino 22 i la *metae* oriental se situa a pocs metres de la façana est del carrer Circ Romà. La primera es descobrí completa conformant un semicercle de pedra calcària treballada i la podem veure en la fotografia de Santiago Bru. La segona fou també fotografiada per Bru, però aleshores es trobava desfeta, tot i que es reconeix el semicercle. La distància entre una i l'altra fa 211 metres, és a dir, 142 *passus* romans (d'1,48 m).

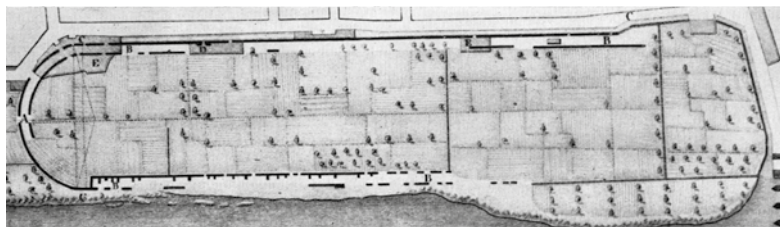
Mides

Al Diálogos de Miñana, es desmenteix que el Circ de Sagunt tinga forma "piràmidal" (pròpiament trapezoidal) i precisa que tenia els costats majors paral·lels amb una amplitud de 64 metres. Palos va repetir les mides de Miñana, Chabret les de Palos i Santiago Bru modificà la mida a quasi bé 74 i podem corroborar-ho encara. Tot i això l'amplària pel carrer de Faura fa 84 m, fet que s'explica perquè al mur del Circ s'adossà el llavador; de manera que si li donem 10 m a la estructura hidràulica tenim l'amplària presa a qual-sevol alçada del Circ, 74 m. Cal dir que la urbanització moderna del carrer dels Horts reтраu el carrer des del carrer d'Ordóñez al carrer de la Vallaeta, de manera que sembla estretar la part oriental del Circ. No és així, el mur perimetral del Circ que segueix la línia de cases del costat nord dels Horts

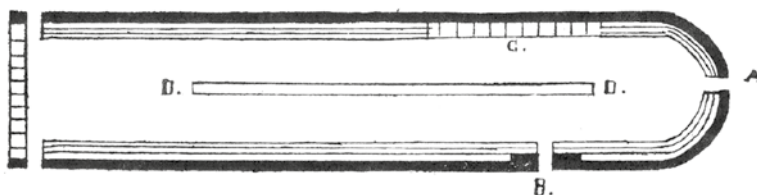
passa al costat sud i en la paret est del carrer de la Valladeta feia la semicircumferència el mur pitral amb la *Porta Triumphalis*. La llargària de Santiago Bru es quedà curta en no identificar la torre dels Armengols com l'*oppidum* amb les *carceres*. De manera que, si tenim en compte que el Circ començava en la galta est del carrer de Faura on era la porta Principal i les carceres, i el pit de les arenes amb la *Porta Triumphalis* coincideix en la paret est del carrer de la Vallaeta, la llargària del Circ feia uns 400 m, o siga 270 *passus* romans (d'1,48 m).

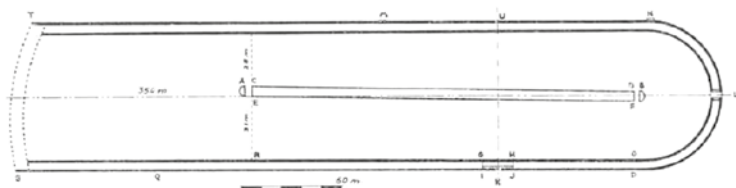
Dibuix del Circ per Civera

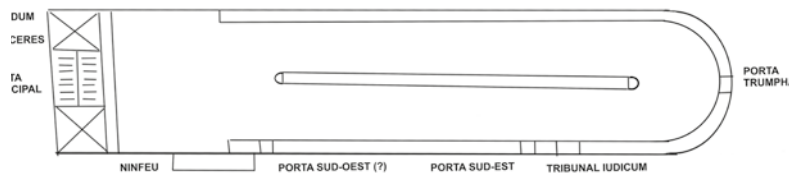
Dibuix de la planta del Circ per Laborde (Bru, 1961)

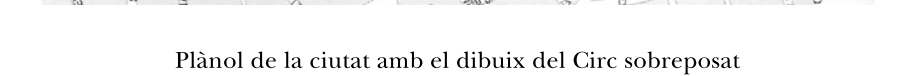
Dibuix de la planta del Circ per Chabret

Dibuix de la planta del Circ per Bru

Dibuix de la planta del Circ per Civera

FOTOGRAFIES PUBLICADES PER SANTIAGO BRU

A

B

C

A.- Conjunt de fragments del mur exterior de la part N. del Circ (1950).

B.- Detall d'un dels fragments. Al fons es veu el mur intern del Circ.

C.- Fragments de la *spina* en el seu extrem oriental (1949).

A

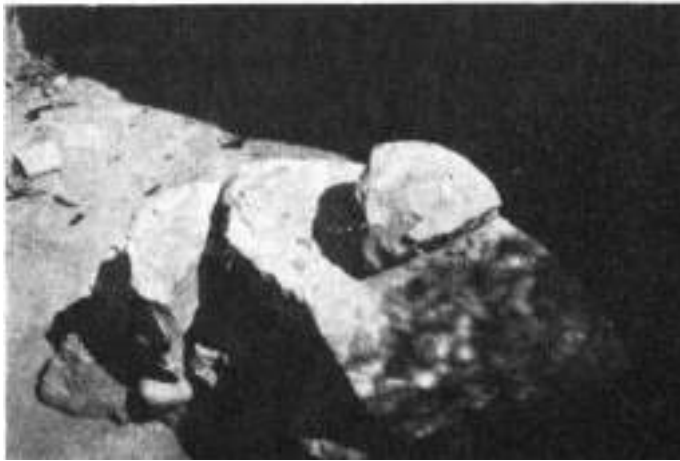
B

A.- Mur interior del Circ, part N. (1946).

B.- Murs exterior i interior (aquest últim, quasi a nivell del sòl actual) del Circ en la part de l'hemicicle oriental (1942).

A

B

Fotografies de la *metae* o extrems de la *spina*.

A.- Meta de la part occidental. (Foto García Escrig. 1949).

B.- Fragments de la meta oriental. (Foto Bru i Vidal. 1949).

A

B

- A.- Desguàs a l'hemicicle oriental i mur extern septentrional. (Foto Bru i Vidal. 1948).
B.- Desguàs de la part nordoccidental del Circ. (Foto García Escrig. 1950).

A

B

A.- Porta del Circ romà de Sagunt, al carrer dels Horts. Part externa. (1942).

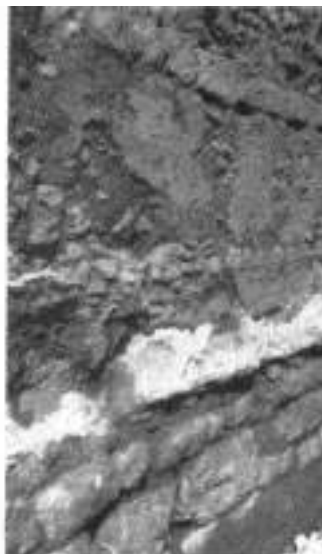
B.- Fotografia de la porta Meridional dels anys seixanta (Bru, 1961).

Part interna de la porta meridional. (1950).

A

B

C

A.- Conjunt del mur meridional lloc al descobert en 1962.

B i C.- Detalls de les parts superior i inferior del mateix.

A

B

C

A i B.- Aspecte que presenta el mur septentrional fins a 1953 (Fotos Bru i Vidal).

C.- Part de l'hemicicle oriental actualment conservat. (En l'angle inferior esquerre aflora el *podium* intern). (Foto S.I.P.)

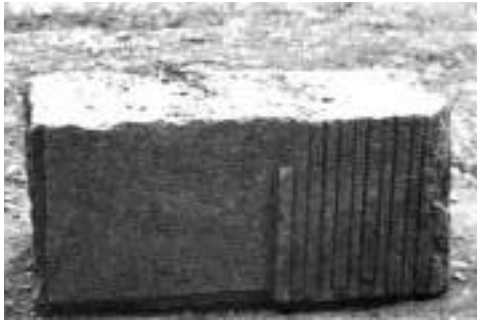
A

B

C

D

A i B.- Mur intern septentrional del que arranquen els muretes transversals. (Fotos Bru i Vidal).

C i D.- Carreus atribuïts a la porta *triumphalis* del circ. (Fotos S.I.P.)

A

B

C

D

A.- Desguàs nord-oest. (Foto Bru i Vidal).

B.- Desguàs occidental. (Foto García Escrig).

C i D.- Part interior de la porta meridional i detall de la llinda. (Foto Bru i S.I.P.)

A

B

C

D

E

A.- Fragments de la meta oriental. (Foto Bru i Vidal).

B.- Detall del mur spina amb les pedres planes sobre el mateix. (Foto Bru i Vidal).

C.- Basa trobada a l'interior del euripus. (Foto Bru i Vidal).

D i E.- Meta secunda i part terminal de la spina (Fotos García Escrig).

Porta meridional i mur exterior del circ a finals del XIX.